

पादिकाः श्रुतिसमृतयो व्याकुप्येयुः । नापि तदीयपदार्थसंयोगित्वं तदर्थः, तस्य रूक्षमतरशब्दार्थस्त्वाभावात् ; किन्तु तदस्यदेशसंयोगित्वरूपमेव तदर्थ इति वाच्यम् ; तथा च अल्पन्मन्तर्देशस्य तदनेक्षयाल्पस्यागतीकारे तादृशसूक्ष्मतरत्वानिर्वाहः स्पष्ट एव विदुषाम् । “ मणि सर्वमिदं श्रोत सूत्रे मणिगणां द्वे ” इति वचनेनापि तत्तिष्ठति, सूत्रे मणिगणवत् ब्रह्मणि चेतनाचेतनारमकप्रपञ्चस्य श्रोतत्वं नाम तत्संयुक्तदेशापेक्षया सर्वविषयसम्बन्धित्वमेवेति तादृशश्रोतत्वनिर्वाहायात्मन्यन्तर्देशावश्यकत्वात् ।

उदघोपि च श्रीभगवद्गुणदर्पणे “ अणुर्वृहत्कृश स्थूलः ” इत्यत्र अणुतदव्याख्यानावसरे श्रीभट्टपरशरपादैः— “ अतिसूक्ष्मदहराकाशाव्यक्तजीवानुप्रवेशसामर्थ्यात् अणु ” इति । अत्राव्यक्तादिग्रहणं यथा वा अव्यक्तादावीधरस्यान्तर्व्याप्तिः तथा जीवेपि तस्यान्तर्व्याप्तिदृष्टान्तार्थम्, सा चाघटितघटनाशक्तिनिबन्धनेति ज्ञापयितुमनुप्रवेशसामर्थ्यादित्युक्तम् । अन्यग्राहि च श्रीशठकोपविभ्यसूक्तप्रथमदशकदशमपञ्चव्याख्यायां यतेशेखरचरणरविन्दमकरन्दपानमत्तमूहायमानैः श्रीकुरुक्षेत्रैः—“यथा वा अण्डमध्यं अनायासेन व्याप्तः सधामवातुन्यपि अन्तर्न्यास इत्यर्थः ” । इति ।

युक्तश्चेतत्—यथा सर्वप्राकृततत्त्वापेक्षया सूक्ष्मत्वेन प्रमाणप्रतिपत्तस्य जीवस्य स्वापेक्षया स्थूलभूताव्यक्तादिसर्वतत्त्वेऽन्तर्व्याप्तिः प्रमाणपलादिव्यते; तद्वत् जीवोपेक्षयापि सूक्ष्मतरत्वेन प्रमाणशतप्रतिपत्तस्य सर्वेश्वरस्य स्वापेक्षया स्थूलभूतचेतनादियावद्भवेत् अन्तर्व्याप्तत्वस्य प्रमाणपलादभ्युपगमे दोषाभावात् । जीवस्य सर्वप्राकृततत्त्वापेक्षया सूक्ष्मत्वञ्च “अच्छेद्योऽयमदोषोऽयमकुदोऽशोष्य एव च” इत्यत्र गीताभाष्ये व्यक्तम् । तत्रत्या पङ्क्तिः—“ सर्वगतत्वादात्मनः सर्वतत्त्वव्यापनस्वभावतया सर्वतत्त्वस्त्वभ्यः सूक्ष्मत्वा ”

दिति । तत्रैव तत्पूर्वजनस्य—“अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततः”
नित्यस्य व्याख्यानावसरे—“तदात्मतत्त्वमविनाशीति विद्धि येनात्म-
तत्त्वेन चेतनेन तद्व्यतिरिक्तमिदमचेतनतत्त्वं सर्वं ततः—व्याप्तम्, व्यापक-
त्वेन निरतिशयसूक्ष्मत्वादात्मनः” इत्युक्तम् ।

न च “अन्तर्बहिः” इति श्रुतिसङ्कोचमिमां जीवेऽन्तर्देशाङ्गीकारे
तत्राप्यन्तर्देशोऽङ्गीकार्य एव तत्रापीत्यन्यस्थापयितुमिति वाच्यम्,—यत्र विशि-
ष्यान्तर्व्याप्तिः श्रुत्या न बोधिता तत्र जीवान्तर्देशः अनवस्थाभिः स्यादन्तर्देशो
नार्हः कियते, तत्र “अन्तर्बहिः” इति श्रुतिसङ्कोचे बाधकाभावात् ;
अत्र तु जीवत्वावच्छिन्ने अन्तर्व्याप्तिः श्रुतिबोधितत्वात् तत्र “अन्तर्बहिः”
इति श्रुतेरसम्भवात् ।

वस्तुतस्तु जीवे ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तान्तर्देशो नार्हः कियते, स्वीयदश-
दिक्सम्बन्धित्वं स्वगन्तव्य-उभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टजीवकत्वरूपजीवान्त-
र्भावस्य ईश्वरस्वरूपे प्रदेशभेदे स्वपदेनोपादाय उपपादनसम्भवे स्वत्मकतादृ-
शान्तर्देशावच्छिन्नात्मनिष्ठपेतत्वादात्म्यसयोगान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्व-
रूपजीवान्तर्व्याप्तत्वस्य उपपादनसम्भवात् । न च जीवान्तर्देशे तादात्म्येन
वृत्तिमत्त्वमचेतनान्तर्देशे सयोगेन वृत्तिमत्त्वमित्यभ्युपगमे ‘अन्तर्बहिः’ इति
श्रुतिघटकस्य ‘व्याप्ये’ तस्य एकरूपार्थगोपकत्वासम्भव इति वाच्यम्,—
जीवेतरद्रव्येषु ईश्वरस्वरूपातिरिक्तान्तर्देशमात्मवस्तुनि च ईश्वरस्वरूपानतिरि-
क्तान्तर्देशात् स्वभित्तव्य स्वीयदशदिक्सम्बन्धित्वोभयसम्बन्धेन विविदिशिष्टत-
त्त्वेनानुगम्य भवन्वर्धमभूतज्ञानतिरिक्तद्रव्यत्वसमानाधिकरणान्तर्देशाव-
च्छिन्नाभावीयमयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्वरूपसर्वान्तर-
त्योपपत्त्यर्थः । अस्मिन् काले जीवन्तर्देशे “अन्तर्बहिः” इति श्रुतेरसं-
ङ्कोचः अनपग्यावतिहरश्चेति सिद्धः ।

न च ईश्वरे जीवान्तस्तोपपादनायेधान्य एकदेशाङ्गीकारे सावयवत्वापत्तिः, एकदेशस्य सावयवत्वव्याप्यत्वादिते वाच्यम्, एकदेशस्य सावयवत्वव्याप्यत्वानभ्युपगमात् । अन्यथा ईश्वरे प्रधान किमेकदेशे सयुज्यते 'उत कृत्वावच्छेदेन सयुज्यते' एकदेशे सयोगे ईश्वरस्य सावयवत्वमस्यात्, कृत्वावच्छेदेन सयोगे भगवत्स्वरूपस्य कृत्वास्य प्रधानसयुक्तत्वेन प्रधानासयुक्ते श्वरप्रदेशाभावात् तस्य षट्सयोगो नास्तीत्यादिदूषणस्यापरिहार्यत्वात् । तादृश, नियमस्तु श्रुत्यबाधत्वात् पञ्चभ्युपगम्यते ।

न च स्वात्मकान्तर्देशावच्छेदेन जीवे स्वस्य वृत्तित्वाङ्गीकारे आत्मा त्रयापत्तिरिति वाच्यम्, अन्तर्देशात्मनारायणत्वरूपवच्छेदकतावच्छेदकावच्छेदतावच्छेदकयोर्भेदात् स्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकत्वतादात्म्य-उभयसम्बन्धेन विषयतापिशिष्टविषयतावच्छेदकत्व— आत्मात्राभावात् ।

एतेन आत्मनि योऽन्तर्देशः स्वीक्रियते स किमात्मस्वरूपानतिरिक्त 'उतातिरिक्त' अनतिरिक्तत्वे तदन्तस्त्वस्य तद्वेदवदितस्त्वेन जीवे जीवान्तत्वाभावः, अतिरिक्तत्वे स किं प्राकृत, उताप्राकृत 'तस्य प्राकृतत्वे तदपेक्षया सूक्ष्मभूत आत्मनि तस्य व्याप्यसम्भवः, तस्याप्राकृतत्वपक्षोऽपि न सम्भवति, अप्राकृतस्य आत्मनि नित्यसम्बद्धत्वे प्रमाणाभावात्, किञ्च जीवेऽन्तर्देशाङ्गीकारे स देश आत्मनि किमवच्छेदेन वर्तते ' अन्तर्देशावच्छेदेनेति चेत् अनवस्थापत्तिः, इत्यादि दूषण निरस्तम् । चक्षुरेत्या तादृशान्तर्देशात्मकत्वावच्छेदेनैव जीवे स्वस्य वृत्तित्वाङ्गीकारात्,

इदन्तु तत्त्वम्, कालादिनिरवयवद्रव्येष्वपि ब्रह्मस्वरूपात्मकान्तर्देशमादायैव तस्यान्तर्भाविरूपपादनीया, अन्यथा कालाद्यन्तर्देशस्य प्राकृतत्वे काले प्रधानादौ वा तस्य व्याप्यसम्भवात्, अप्राकृतत्वे तस्य 'तनस परस्ता'

बहिर्व्याप्तिविचारः ।

दित्यादिश्रुत्या प्रकृतिबहिर्भूतस्य तस्य प्रकृतिव्याप्त्यसम्भवात् । अप्राकृतस्य
कालान्तःपदार्थत्वे तु तदन्तर्देशः किमात्मकः ? फालात्मक इति चेत् ;
तदा स्वस्य स्वान्तर्व्याप्त्यसम्भवाद्व्यापातः । ननु च कालान्तर्देशात्मका-
प्राकृतदेशस्यान्तर्देशो भगवदात्मक एवेति चेत् ? तर्हि कालान्तःप्रदेश एव
तदात्मकोस्वित्यलमधिकेन ॥

—ॐ—

॥ अथ बहिर्व्याप्तिविचारः ॥

—ॐ—

अत्र प्रसङ्गाद्भगवतो बहिर्व्याप्तेरपि स्वस्वज्ञानातिरिक्तद्रव्यसामाम्ये
ऽस्तीति निरूप्यते । तदपेक्षया बहिर्द्वन्नाम, स्वीयसर्वदिगवच्छिन्नत्व-स्व
भित्तत्वोभयसम्बन्धेन तद्रूपनिश्चित्यम् । तथा च स्वस्वज्ञानातिरिक्तद्रव्यत्व-
समानाधिकरणतादृशबहिर्देशावच्छिन्नाभावीयसंयोगसम्बन्धवच्छिन्नप्रतियो-
गितावच्छेदकधर्मवस्वरूपसर्वबहिर्व्याप्तिः महतो महीयसो भगवत उपपद्य-
ते । “ अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ” इति श्रुत्या सर्वं
तद्बहिर्व्याप्येति योजनावशात् बहिर्देशावच्छेदेन स्वस्वज्ञानातिरिक्तद्रव्यत्वनि-
रूपितसंयोगसम्बन्धघटितव्यापकतायोधात् । अत्र च तत्पदस्य स्वस्वज्ञानाति-
रिक्तद्रव्यपरत्वेन सर्वपदस्य व्यापकतापरत्वेन उक्तश्रुतेरुक्तार्थयोप-
लोपपत्तिः ।

न च फालस्य विभुत्वेन तद्बहिर्देशाभावात् तादृशश्रुतेः संकुचितवृत्ति-
फलं युक्तमिति वाच्यम्, —“ महतो महीया ” निति श्रुत्या असंकोचा-

अन्तर्ज्यामि विचार ।

न च ईश्वरे जीवान्तस्त्वोपपादनावेधरस्य एव देशाद्विहीकारे सावयवत्वापत्तिः, एकदेशस्य सावयवत्वव्याप्यत्वं दिति वाच्यम्, एकदेशस्य सावयवत्वव्याप्यत्वानभ्युपगमात् । अन्यथा ईश्वरे प्रधान क्रियेकदेशे सयुज्यते ' उन कृत्वावच्छेदेन सयुज्यते ' एकदेशे सयोगे ईश्वरस्य सावयवत्वं स्यात्, कृत्वावच्छेदेन सयोगे भगवत्स्वरूपस्य कृत्स्नस्य प्रधानसयुक्तत्वेन प्रधानासयुक्तेश्वरप्रदेशाभावात् तस्य परसयोगा नास्तीत्यादिवूपनस्यापरिहार्यत्वात् । तादृश नियमस्तु श्रुत्यावस्थाय एवाभ्युपगम्यते ।

न च स्यात्प्रकान्तदेशावच्छेदेन जीवे स्वस्य वृत्तित्वाद्गीकारे आत्मा यथापत्तिरिति वाच्यम्, अन्तर्देशत्वनाशयणत्वरूपावच्छेदकतावच्छेदेकावच्छेदतावच्छेदकयोर्मैदात् स्वावच्छिन्नकारणानतिरिक्तकार्यतावच्छेदकत्वतादात्म्य-उभयसम्बन्धेन विषयतापिशिष्टविषयतावच्छेदकत्व— आत्माश्रयभावात् ।

एतेन आत्मनि योऽन्तर्देश स्वीक्रियते स किमालम्बस्वरूपानतिरिक्तः ' उतातिरिक्तः ' अनतिरिक्तत्वे तदन्तर्देशत्वस्य तद्वैदपटितत्वेन जीवे जीवान्तात्वाभावः, अतिरिक्तत्वे स किं प्राकृतः, उताप्राकृतः ' तस्य प्राकृतत्वे तदपेक्षया सूक्ष्ममूल आत्मनि तस्य व्यासयसम्भवः, तस्याप्राकृतत्वपक्षेऽपि न सम्भवति, अप्राकृतस्य आत्मनि नित्यसम्बद्धत्वे प्रमाणाभावात्, किञ्च जीवेऽन्तर्देशाद्गीकारे स देश आत्मनि किमवच्छेदेन वर्तते ' अन्तर्देशावच्छेदेनेति चेत् अनवस्थापत्तिः, इत्यादि दूषण निरस्तम् । उक्तरीत्या तादृशान्तर्देशात्मकत्वावच्छेदेनैव जीवे स्वस्य वृत्तित्वं गीकारात् ।

इदन्तु तत्त्वम्, कालादिनिरयवद्व्येष्वपि प्रत्यक्षरूपान्तर्देशमादायैव तस्यान्तर्देशावच्छिन्नपदादीनां, अन्यथा कालाद्यन्तर्देशस्य प्राकृतत्वे काले प्रधानादौ वा तस्य व्याप्यसम्भवात्, अप्राकृतत्वे तस्य ' तमस परस्ता '

दित्यादिश्रुत्या प्रकृतिवर्हिर्भूतस्य तस्य प्रकृतिव्याप्त्यसम्भवात् । अप्राकृतस्य कालान्तःपदार्थत्वे तु तदन्तर्देशः किमात्मकः ? कालात्मक इति चेत् ; तदा स्वस्य स्वान्तर्व्याप्त्यसम्भवाद्व्यापातः । ननु च कालान्तर्देशात्मका-
प्राकृतदेशस्यान्तर्देशो भगवदात्मक एवेति चेत् ? तर्हि कालान्तःप्रदेश एव तदात्मकोऽस्त्वित्यलम्बिकेन ॥

॥ अथ बहिर्व्याप्तिविचारः ॥

अत्र प्रसङ्गाद्भगवतो बहिर्व्याप्तिरपि स्वस्वज्ञानातिरिक्तद्रव्यसामाम्ये ऽस्तीति निरूप्यते । तदपेक्षया बहिर्द्वन्नाम, स्वीयसर्वदिगवच्छिन्नत्व-स्य भिन्नत्वोभयसम्बन्धेन तद्रव्यविशिष्टत्वम् । तथा च स्वस्वज्ञानातिरिक्तद्रव्यत्व-समानाधिकरणतादृशबहिर्देशावच्छिन्नाभावीयसंयोगसम्बन्धवच्छिन्नप्रतियो-
गितावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपसर्वबहिर्व्याप्तिः महतो महीयसो भगवत उपपद्य-
ते । “ अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ” इति श्रुत्या सर्वं तद्बहिर्व्याप्येति योजनावशात् बहिर्देशावच्छेदेन स्वस्वज्ञानातिरिक्तद्रव्यत्वनि-
रूपितसंयोगसम्बन्धघटितव्यापकताबोधात् । अत्र च तत्पदस्य स्वस्वज्ञानाति-
रिक्तद्रव्यपरत्वेन सर्वपदस्य व्यापकतापरत्वेन उक्तश्रुतेरुक्तार्थबोधक-
त्वोपपत्तिः ।

न च कालस्य विभुत्वेन तद्बहिर्देशाभावात् तादृशश्रुतेः संकुचितवृत्ति-
कत्वं युक्तमिति वाच्यम्, — “ महतो महीया ” निबि श्रुत्या भसंकोचा-

महत्वरूपतामान्धर्मावच्छिन्नवदपेक्षया भगवतोतिशयितमहत्त्वप्रतीत्या का
लापेक्षयापि महत्त्वस्यार्थसिद्धत्वेन तदपेक्षया महत्त्वस्य च स्वावच्छेदकत्वात्
देशावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकदेशावच्छिन्नत्व उभयसम्बन्धेन तद्विशिष्टत्व
रूपत्वेन बहिर्देशावश्यकत्वेनोक्तश्रुतिसङ्कोचानावश्यकत्वात् ।

न च कालगतविभुत्वस्य परममहत्परिणामरूपत्वेन तत्र च परमत्वस्य
किञ्चिदवधिकापकर्षशून्यत्वरूपत्वेन कालगतमहत्त्वे भगवन्महत्त्वावधिकापक
पञ्जीकारे त दशपरमत्वासिद्ध्या विभुत्वासिद्धे उक्तश्रुतिषट्कमहच्छब्दस्य
विभुभिन्नमहत्परत्वमावश्यकमिति वाच्यम्, — न हि विभुत्व परममहत्परिणा
मरूपम्, सिद्धान्ते परिमाणरूपगुणानुपेक्षात्, किन्तु द्रव्यत्वसमानाधिकरण
भेदप्रतियोगितानिरूपितसयोगसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताशून्यत्व विभुत्वम्,
तच्च काले भक्षुण्यामिति तादृशश्रुतिषट्कमहच्छब्दस्य विभुभिन्नमहत्परत्वा
नावश्यकत्वात् ।

ननु कालादिविभुद्रव्येषु स्वभिन्नद्रव्यत्वानिरूपितसंयोगसम्बन्धघटित
व्यापकत्वस्य विभुत्वरूपत्वे घटादितद्व्येषु एकदेशसयोगेऽपि तादृशव्याप
कतारूपविभुत्वोपपादनसम्भवादर्थान्तरात्, तादृशार्थान्तरवारणार्थं निरव
च्छिन्नसंयोगसम्बन्धघटिततादृशव्यापकत्वस्य विभुत्वरूपत्वे कारणपेक्षया भग
वतो महत्त्वोपपादनासम्भवात्, अमिमतासिद्धिरिति चेत् ' मैवम्, सामाना
धिकरण्यसम्बन्धेन चेतनतज्ज्ञानकालान्धत्वविशिष्टद्रव्यत्वानिरूपितनिरवच्छि-
न्नसंयोगसम्बन्धघटितव्यापकत्वस्यैव विभुत्वरूपत्वात् ।

ननु उक्तरीत्या भगवति कालावधिकमहत्त्वोपपादनेऽपि धर्मेभूतज्ञाना
वधिकमहत्त्वोपपादन न सम्भवति, " य सर्वज्ञ सर्ववित् " इति श्रुत्या

बहिर्भासिविचार ।

श्रीपराशरभट्टार्य “अणुर्बृहत् कदा स्थूल ” इत्यत्र बृहत्पदव्याख्याना
वसरे — ‘ व्याप्यातिविपुलव्योमादिचुलकीकृत्यातिमहता महिम्ना बृहदि ”
ति । अत्र ‘ व्योमादौ ’ त्यादिना कालपरिग्रहः । अत्र व्योमग्रहणं यथा
वा व्योमापेक्षया महत् तथा कालापेक्षयापि महदिति दृष्टान्तात्थ्यम् । गता
भाष्यपर्यालोचनाया कालापेक्षयापि भगवतो महत्त्वं युक्तमिति प्रतिपाति ।

इहैकस्थ जगत् कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।

नम देहे गुडाकेश यच्चान्मद्रप्सुमिच्छसि ’

इति श्लोकन्याख्यानावसरे भाष्यम् — “इह मगैकस्मिन् देहे, तत्राप्येकस्थ
एकदेशस्थ, सचराचरं कृत्स्नं जगत् पश्य, यच्चान्मद्रप्सुमिच्छसि तदप्येक
देहैकदेश एव पश्ये ” ति । उत्तरत्र—

‘ तत्रैकस्थ जगत् कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।

अपदमदेवदेवन्य शरीरे पाण्डवस्तदा ” ॥

इत्यत्रापि भाष्यम् — तत्रानन्तायामविस्तारे अनन्तबाहूदरवद्वनेने अप
रिमिततेजस्के अपारमितदिव्ययुधोपेते स्वीचितापरिमितदिव्यभूषणे दिव्यमा
ल्यावरधरे दिव्यगन्धानुलेपने अनन्ताश्रयमये देवदेवस्य दिव्यशरीरे अनेकधा
प्रविभक्त ब्रह्मादिविविधविचित्रदेवतिर्यग्मनुष्यस्थावरादिभोक्तृवर्गपृथिव्यन्तरि
क्षुस्वर्गपातालातलवितलमुतलादिभोगस्थानभोग्यभोगोपहरणभेदमित्र प्रकृति
पुरुषात्मकं कृत्स्नं जगत्, ‘अहं सर्वस्य प्रभवो मत्त सर्वं प्रवर्तते ’ ‘इदं
ते कथयिष्यामि विभूतीरात्मन शुभा ’ ‘अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताश्च
मश्नते ’ ‘ आदित्यानामहं विष्णु ’ रित्यादिना नतद्राप्तिं विना
यत् स्थानमथा यत् चराचरम् । विष्टन्याटमिदं कृत्स्नमेकादेशेन स्थितो
जगत् ’ इत्यन्वेन उदित एकस्थमेकदेशस्थ पाण्डवो भगवत्प्रसादलब्धतद्दर्श
नानुगुणदिव्यचक्षुरपश्य ” इति । ‘अहमेवाक्षयं कालः ” इति कालस्यापि

॥ श्री ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः

अन्तर्व्याप्तिविचारः

बहिर्व्याप्तिविचारः

चात्स्य श्रीवेङ्कटाचार्यविरचितौ,

ॐ नमः

श्रीकाशी—प्रतिवादिभयङ्कर—अनन्ताचार्येण
संशोधिता,

श्रीमदर्शनसुदाश्वरशालाया

मुद्रितावभूताम् ।

श्रीकाशी ।

१९०४

१९०७

पुनर्मुद्रणाधिकारसरसिताम् ।

सम्प्रमाणरहस्यम् ।